

## Bérmunkás-e a miniszter?

„... az ipari tőkés munkás, de tőkésként munkás.”

(Karl Marx)

„Az összevisszaságban találd meg az egyszerűséget...”

(Albert Einstein)

**Szókratész:** A minap, mielőtt a házad előtt kiszálltál az autóból, a sofőröddel elkergettettél egy embert, aki ott ögyelgett. Emlékszel Anütosz?

**Anütosz:** Emlékszem. Mostanában ezek a csavargók, kéregetők, hajléktalanok úgy ellepik az utcákat, hogy senki sem érezheti magát biztonságban.

**Szókratész:** Te, Anütosz, aki iskolázott ember vagy, parlamenti képviselő, sőt miniszter, miért nem akartál kiszállni az autóból, amíg ott volt az az ártatlan kinézetű csellengő? Félned nem kellett tőle, hát miért kerültél a vele való találkozást?

**Anütosz:** Ismerem azt az embert, és ismerem a fajtáját. Annak idején ugyanannál a káéfténél voltunk. Egy primitív, élheterlen proli.

**Szókratész:** Légy oly jó, Anütosz, árul el, mit értesz azon, hogy proli!

**Anütosz:** Hát azt, hogy proli. Régebben egy állami vállalatnál volt asztalos, miután azt privatizálták, a káéftének dolgozott, míg megvénült.

**Szókratész:** Ha jól értem, azt akarod mondani, hogy egész életében bérmunkás volt: előbb az államtól, azután egy káéftétől kapott munkabért.

**Anütosz:** Jól értem, Szókratész, pontosan ezt akarom mondani.

**Szókratész:** Mit gondolsz, Anütosz, miért alkalmazta bérmunkásként a káéfté?

*Anütosz:* Hát hogy termeljen. Hogy szekrényeket, asztalokat, miegyebet csináljon, amit azután eladnak a piacon, és ezzel megszolgálja a bérét.

*Szókratész:* Ejnye, Anütosz! Alkalmaznának-e valakit bárhol is, ha csak annyi értéket termel, hogy abból a bérét ki tudják neki fizetni? Nem lehet, hogy még valami más feladatot is szántak neki a káéfténél?

*Anütosz:* Biztosan valamivel több értéket kellett termelnie, mint a bére, hiszen különben nem találna olyan bolondot, aki alkalmazza. Senki sem olyan örült, hogy ingyen engedje be a műhelyébe, és ingyen használhassa a gépeit! A tőke, ami nélkül nem tudna dolgozni, a káéftéé. Persze, hogy kisebb a bére, mint azoknak az áruknak az értéke, amiket előállított, és amiket eladtak. Ki kell fizetni a feldolgozott nyersanyag árát. Ki kell fizetni a felhasznált energiát. Meg kell téríteni a káéftének a gépek kopását.

*Szókratész:* Van olyan káéfté, amely bér munkást alkalmaz azért, hogy a megtermelt és eladott áruk piaci bevétele csak annyi, hogy éppen fedezi a dolgozó bérét és a termelés egyéb költségeit? Nem lehet, hogy még valami más oka is van a bér munkás alkalmazásának?

*Anütosz:* Persze, ennél többnek kell lennie a bevételnek, hiszen különben miből élnének a káéfté tulajdonosai. Érthető, hogy nem adják oda ingyen a tőkét.

*Szókratész:* Emlékezz vissza Anütosz! Nem fejlődött, növekedett a cég az alatt az idő alatt, amíg te náluk dolgoztál? Kinek kellett megtermelni a bővítés, az új beruházások költségét?

*Anütosz:* Természetesen szintén a bér munkásoknak. Nyilvánvaló, hogy egy vállalkozás azért alkalmaz bér munkásokat, hogy azok erre is elegendő nyereséget termeljenek.

A képzelt párbeszéd azt kívánja illusztrálni, hogy szisztematikus magyarázatokhoz akkor jutunk közelebb, ha nagy türelemmel felteszünk a megfelelő kérdéseket és végiggondoljuk a válaszokat. Célzott kérdések feltétele és megválaszolása nélkül rejtve maradnak bizonyos mélyebb összefüggések.

\*

Munkás, bér munkás, munkásosztály, proletariátus. Olyan szavak, kifejezések, melyeket magától értetődően használunk, de – mivel a tartalmuk korántsem egyértelmű – nagyon eltérő jelentésekkel. A munkás, bér munkás kategória mást jelent gazdasági, mást szo-

ciológiai, mást politikai értelemben, továbbá – részben történelmi átalakulások miatt – ezeken belül is vannak eltérések.

Jelen írás megpróbál belegondolni néhány szóhasználati alternatívába, dilemmába. Egyúttal néhány vonatkozásban kissé kitekinteni, hogy mi történik akkor, ha rávetítjük a hagyományos kapitalizmus-értelmezést (elméletet és kategóriákat) a mai kapitalizmusra, hogy megmutatkozzon, mit fed le belőle. Ezzel ahhoz is közelebb jutunk, hogy meglássuk, mi „lóg ki” az egykori magyarázat alól. Másként fogalmazva: Mi érvényes korunkban a hagyományos elméletből és mi alól „ment ki” a társadalmi valóság? Mi maradt fenn a XIX. századi kapitalizmusból, és mi változott meg lényegileg? Mi az, amiben a marxi teória mára tarthatatlan, és mi az, amiben kielégítő részbeni magyarázattal szolgál?

### *1. Létezik-e munkásosztály? (És ha igen, miért nem?)*

Tegyük fel bizonyos hagyományos kérdéseket annak érdekében, hogy közelebb jussunk az elméleti összefüggésekhez. Nézzünk először egy „kényes” témát: Mi is van a munkásosztállyal?

A Pécsen 1975-ben rendezett nemzetközi diákköri konferencián a bolgár előadó azt fejtegette, hogy a nyugati világban már nincs munkásosztály. Nem váltott ki különösebb értetlenkedést.

Tehát: létezik-e munkásosztály?

A válaszok közötti különbségek elsősorban abból adódnak, hogy maga a kérdés nem egyértelmű – így nem világos, hogy mi is pontosan a vita tárgya.

Ha komolyan szembe akarunk nézni a „létezik-e?” dilemmával, vissza kell menni a logikai alapokig és rákérdezni: lehetséges-e a szónak olyan értelmezése, amely szerint ma is van – bármilyen jelentéssel – olyasmi, ami munkásosztálynak nevezhető? Hiszen tapasztalati tény, hogy munkások vannak, bémunkások is vannak, de léteznek-e osztályként?

Közelebb kerülünk a tisztázáshoz, ha első megközelítésben a munkásosztály tagjának vesszük mindazokat, akiknek a jövedelme munkabér – tudva, hogy ez a besorolás további differenciálásra szorul. Mindamellet, e jövedelemtípushoz tartozás elvontan kifejez egy helyzetbeli hasonlóságot, azonosságot.

Az ismert marxi megfogalmazás szerint az ember „kettősen létezik, mind szubjektíve, mint ő maga, mind objektíve, létezésének [...] a

természeti szervetlen feltételeiben” (MEM 46 I, 371). Ez a kettősség végeredményben nem más, mint egy konkrét egyedi lény, valamint annak létfenntartási képessége (mondhatni: megélhetési tulajdona). Ebben az értelemben az egyén „objektív létezési módja” (MEM 46 I, 365): megélhetésének külső tárgyi alapja. Ennek legáltalánosabb formája: termelési eszközök tulajdona (birtoklása), mint termelő tevékenységének előfeltétele. Tehát aki (egyéenként vagy valamilyen közösség tagjaként) egyáltalán nem rendelkezik termelési eszközzel, az – alaphelyzetben – a létezésétől van megfosztva. Shakespeare idézett szavaival: „Éltem veszed, Ha attól fosztasz meg, mi által élek” (MEM 23, 455). Ez a megfosztottság szükségképpen idézi elő az ún. „megélhetési bűnözést”. (Nem alaphelyzetben az is előfordul, hogy az egyén számára a „létfenntartási eszközök tulajdona” [MEM 46 I, 378] valamilyen közösséghez való tartozás révén biztosított: „aki nem dolgozik, az is egyék” – vö. például: *panem et circenses*).

Ami az „objektív létezési mód”-ot illeti, az egyén szempontjából a modern korban ott húzódik a választóvonal, hogy birtokolja-e a létfenntartásának eszközeit (termelési eszközök használatának a lehetőségét), vagy erre csak munkaerejének áruba bocsátásával kap esélyt. Aki nem birtokolja, annak hiányzik a megélhetési biztonsága: arra kényszerül, hogy megkíséreljen bérért munkát találni. „Bérből élő” – vagyis a bérjövödelmétől függ.

Tág értelemben aktuálisan vagy potenciálisan mindenki bérmunkás, akinek nincs garantált hozzáférése létfenntartást biztosító termelési eszközökhöz. De az ilyen értelemben való azonos osztályba sorolhatóságból egyáltalán nem következik automatikusan osztályként való cselekvés. Az együttes, osztályszerű cselekvés az elvont „gazdasági” azonosság mellett bizonyos tudati együttállást is igényel: valamiféle együvé tartozás tudatának a meglétét. A közös érdekelttség tudatát. Ez viszont a konkrét élethelyzetek differenciáltsága miatt nem könnyen alakul ki: a bérmunkásoknak többféle érdeke is kimutatható.

A bérmunkás egyénnek van közvetlen individuális lélethelyzete és osztályszintű társadalmi lélethelyzete. E kettő tudati feldolgozása („megélése”) nem feltétlenül esik egybe. Ráadásul, az osztályszerű tudat is tovább tagolódik: nem azonos a konkrét, itt és most társadalmi lélethelyzet és az elméletileg általános érvényű történelmi lélethelyzet nézőpontja. Ezért a hosszú távú, mondhatni világtörténelmi léptékű közös érdekeltségtől általában elválnak (leválnak róla) a rövidebb távú (jelenben gyökerező, ahhoz tapadó) közvetlen helyi (munkahelyi, ágazati, nemzeti stb.) érdekeltségek. Ez utóbbiak szűkebb vagy

tágabb partikuláris keretek között maradnak és könnyen háttérbe szorítják a távlati érdekeket. Közös érdekelttség tehát van is, meg nincs is. A történelmi távú közös érdekeltségről való tudat pedig gyakrabban nincs, mint amikor létezik.

Hagyományosan ennek az összetett helyzetnek a jelzésére szolgál a *magánvaló* osztály és a *magáértvaló* osztály elméleti megkülönböztetése, ahol az előbbinek az elvontan azonos közös léthelyzet az ismérve, a magáértvaló osztály viszont egyfajta közös cselekvési irányt jelöl. Míg az előbbi csupán rögzít egy társadalmi helyzetre, hovatartozásra vonatkozó tény, addig a magáértvaló osztály kifejezésben a munkásosztály már nem pusztán leíró, hanem bizonyos érték tartalommal bíró megjelölés: tudatosságot („osztálytudatot”) feltételez. Valójában politikai tartalommal rendelkező, normatív (gyakorta inkább előíró, mint empirikusan tapasztalatokat leíró) kategória. (Zárójelben: nem bér munkások is képviselhetnek ilyen osztálytudatot és osztálycselekvést.)

Bér munkások osztályszerű cselekvésének két típusára van példa a történelemben. 1. A rendszer megváltoztatására való törekvés: a tulajdon nélküli helyzet felszámolásának igénye, perspektívája. 2. Közös fellépés a bér munkás-helyzeten belül maradó követelésekkel: a tőkés rendszeren belüli osztálypozíció javításáért való küzdelem (béremelésért, a munkafeltételek könnyítéséért, munkaidő csökkentéséért stb.).

Módszertani útmutatás az osztályszerű cselekvés két típusa közötti szerves kapcsolat kialakítására: a munkásosztály közvetlen céljaiért és érdekeiért úgy küzdeni, hogy az a jelen mozgalomban egyszersmind a mozgalom jövőjét, az összmozgalmat is képviselje (MEM 4, 469, 453).

\*

A hagyományos elméletben általában szinonimaként szerepel a munkás és a proletár szó (bár például a „proletár álláspont”, a „proletariátus politikai gazdaságtana” kifejezések Marxnál történelmi-politikai vonatkozással bírnak). A későbbiekben viszont a magánvalóság és magáértvalóság nyelvi szétválasztása érdekében elterjedt a munkás és a proletár szavak megkülönböztetése. Így a jövedelemtípus szerinti munkás, bér munkás megnevezés lényegében csak a gazdasági-társadalmi besorolásra utal. Az ettől elhatárolt proletár kategória viszont magáértvaló jelleget, pozitív értékminőséget hangsúlyoz: osztályként való fellépést, a rendszer politikai megváltoztatására történő irányultságot fejez ki.

A klasszikus kapitalizmus elemzésének több – így gazdasági, jogi, szociológiai, politikai – síkja különböztethető meg. David Ricardo az ökonómiai összefüggésekre koncentrált: leírásában a rendszer működése lényegileg a tőkefunkció köré szerveződik, strukturálódik. Nevezetesen: mozgását alapvetően a tőke bővített újratermelési (felhalmozási) logikája vezérli. Termelőnek az a munka számít, amely növekedést lehetővé tevő értéktöbbletet produkál.

Az ehhez kapcsolódó hagyományos marxi alapú elmélet mindekelőtt a szabadversenyes kapitalizmus tisztán piaci önmozgásának modellszerű megragadására törekszik. Ennek megfelelően, hajlik arra, hogy a gazdasági szereplőket elsődlegesen nem mint empirikus egyéneket, hanem mint gazdasági funkciók megtestesítőit vegye figyelembe: „... személyekről itt csak annyiban van szó, amennyiben azok gazdasági kategóriák megszemélyesítői, meghatározott osztályviszonyok és -érdekek hordozói” (MEM 23, 9). Ezért a társadalom tagja ezen a szinten nem hús-vér személyként, hanem csak ökonómiai dimenzióban lesz figyelembe véve: a ténylegesen többoldalú egyén annyiban érdekes, amennyiben adott gazdasági funkciót képvisel.

Idézzük fel a téma néhány ismert elemét. Először is, lássuk, miből élünk! Vagyis, hogy miből származik a XIX. század harmadik negyedének Angliájában élők megélhetése?

A válasz: munkabérből, profitból vagy földjáradékból. A *tőke* – az ismert módon – elhatárolja egymástól a megélhetési források három, a korabeli kapitalizmusban jellemző alaptípusát: bérjövödelmet, tőkejövödelmet és földjáradékot. (Megjegyzendő, hogy a mű a járadék további, a tőke kölcsönzéshez kapcsolódó egyéb formáival is foglalkozik.) Ezek a tulajdon – jogilag szentesített – formáiban gyökereznek: a munkaerő-tulajdonban, a tőketulajdonban, illetve a földtulajdonban.

Tőkésnek a tőkefunkció személyi megtestesítője számít: termelő, illetve a termeléssel összefüggő tevékenységre bér munkást alkalmaz, továbbá profitjának egyéni fogyasztáson felüli részét felhalmozza, azaz visszaforgatja a termelésbe. „A tőkés csak mint a tőke megszemélyesítője tiszteletreméltó” (MEM 23, 553). Az ilyen tőkés „egész tevékenysége nem más, mint a személyében akarattal és tudattal felruházott tőke funkciója” (uo.). A tőkésítési folyamat másik pólusán áll a bér munkás, akinek a munkaerejét termelő munkavégzésre vásárolják meg.

A figyelembe vett földtulajdonos bérbe adja a földterületét. A kárpót járadék: levonás az értéktöbbletből. A járadékos „henyélő tőkés” (MEM 24, 442), a termelő tőke „társfogyasztója”.

A marxi elméletben a tőkeviszony szigorúan gazdasági dimenzió: nem személyeket hoz egymással kapcsolatba, hanem szerepeket: a tőkés profitfunkcióját a dolgozó egyén bér munka-funkciójával. „A bér munka, szoros gazdasági értelemben, ...tőkét tételiző, tőkét termelő munka” (MEM 46 I, 348). A bér munkás ennek a munkának pusztá hordozója. Nem mint élő, tudattal rendelkező lény jön számításba, hanem személytelenül: mint tisztán gazdasági gépezet.

Fel kell figyelni arra, hogy bér munkásról itt nem a korábbi tág értelemben van szó. Az individuális szinttől eltérően, ebben az összefüggésben a rendszer működésének logikája, a nemzetgazdaság szintje jelöli ki a bér munkásság specifikumait, terjedelmét. Az egyén bér munkásként való besorolása a „szoros gazdasági” és a személyi-társadalmi síkon nem feltétlenül esik egybe.

Meg kell említeni, hogy a hagyományos elméletben a járadék, a profit és a munkabér mellett szokott esik olyan dolgozó, kisárutermelő tulajdonosok jövedelemszerzéséről, akiknek célja az önfenntartás. Marx többször idézi David Ricardo rájuk vonatkozó megállapítását: „az ilyen embereknek már a létezése is ártalom” (és kommentálja: „Ez a tőke elmélete és gyakorlata” MEM 26 I, 369). Klasszikus nemzetgazdasági nézőpontból a megműveletlen földhöz hasonlóan az önálló kistermelő mint a növekedés szempontjából paragon hagyott munkaerő is a felhalmozási feladat megrablása.

\*

A hagyományos elméleti magyarázatok felidézése után ideje szembe-síteni a jövedelmek három alaptípusát a jelennel.

- Nos, vannak-e napjainkban, akik rendelkeznek profitjellegű jövedelemmel?
- Vannak-e napjainkban, akik rendelkeznek munkabérjellegű jövedelemmel?
- Vannak-e napjainkban, akik rendelkeznek valamilyen járadékjellegű jövedelemmel?

Mi változott? Látványos változás, hogy a mai kapitalizmusban a jövedelmek elegyednek: az egyénnek általában többféle pénzforrása is van. Így a bér munkás személy sem kizárólag a munkabérével rendelkezik. Modern viszonyok között – ahova az ún. harmadik világ országai nem feltétlenül tartoznak – állampolgári jogon megilletik

különböző pénzbeni és nem pénzbeni juttatások. Továbbá az sem ritka, hogy – másodlagosan – valamennyi tőkejövedelme is legyen (például banki kamatból).

### 3. *Bérmunkás-e a menedzser?*

A hagyományos marxi elmélet gazdaságilag mindenkit a bérmunkásokhoz számít, akit többletérték termelése céljából alkalmaznak. (Ezen a kategórián belül szó esik jövedelmi különbségekről, jelenik meg a „jól fizetett munkás” (MEM 23, 620).) Nem kivétel a bérmunkás-besorolás alól a termelő vállalat menedzsere sem: „az igazgató fizetése pusztán munkabér, vagy az kell hogy legyen, egy bizonyos fajta tanult munkáért, amelynek ára éppúgy a munkapiacra [értésd: munkaerő-piacra] szabályozódik, mint minden egyéb munkáé” (MEM 25, 415). Munkaerejét értéktöbblet-termelés érdekében vásárolják meg. Ezért bérmunkásnak számít – „bármennyi is a fizetése” (MEM 24, 122).

A cikk egyik mottója („az ipari tőkés munkás, de tőkésként munkás” MEM 25, 365) a következőre utal. Az ipari igazgatás munkáját végezheti a tulajdonos által alkalmazott menedzser, aki jól fizetett bérmunkás. De ugyanezt a feladatot úgy is végre lehet hajtani, hogy maga a tulajdonos látja el – ily módon gyarapítva profitját. Ebben az esetben ő munkás (maga végzi a menedzseri tevékenységet), de semmilyen értelemben nem bérmunkás.

\*

Az egyazon gazdasági kategóriába való tartozás természetesen nem változtat azon a feszültségen, gyakorlati ellentétben, amely a bérmunkás igazgató, munkafelügyelő stb. és a nekik alárendelt bérmunkások között fennáll. Egyébként is látni kell, hogy a jövedelem-típus szerinti bérmunkásság erősen rétegzett, szemléletmódjában, törekvéseiben differenciált: „A munkás valamiscskét megtagaríthat... Azt is megteheti, hogy bérét eltékozolja pálinkára stb.”<sup>1</sup> De annak vizsgálata, hogy a pénzt mire költi, a lényeg tekintve kívül esik a megállapításon, hogy az illetőnek gazdaságilag hol van a helye az adott rendszerben.

Közelebb jutunk a bérmunkás kategórián belüli ellentmondások feloldásához, ha figyelembe vesszük, hogy az elvontabb gazdasági funkció nem azonos az azt megjelenítő egyén egészével. Más képet

kapunk, ha egy gazdasági szereplőt pusztán mint gazdasági kategória megszemélyesítőjét, illetve ha komplexen, szubjektíve és társadalmilag cselekvő személyként, mondhatni szociológiai értelemben vesszük figyelembe.

Pusztán munkaerő-tulajdonként való besorolása ökonomiai nézőpontból („szoros gazdasági értelemben”) egyértelmű: az empirikusan többoldalú egyén csupán mint az adott „nemzetgazdasági” funkció végrehajtója érdekes. Míg itt szigorúan kitüntetett szempont az értéktöbblet-termelés, addig a szociológiai megjelenése/megjelenítése többdimenziós, amely dimenziók keresztezhetik is egymást. Ebben a megközelítésben az egyén életfolyamatának különböző oldalai (pl. hogy táplálkozik, hogy mire fordítja a jövedelmét, hogy mivel tölti a szabadidejét) egyaránt felszínre, szóba kerülnek. Itt nem egyszerűen a domináns gazdasági funkció jelenik meg, hanem – például a főnök-beosztott viszony mellett – a jövedelmek lényeges eltérése is. Komoly jelentőséggel bír a jövedelmek nagysága, ami alapvetően befolyásolhatja az egyén megnyilvánulásait. Például az igazgató esetében a „jól – akár többszázszorosan – fizetett munkás” fogyasztási nívója, életformája, társadalmi státusza döntően különbözik a nála sokkal kevésbé tehető bér munkásokétól. (Megjegyzendő, hogy a tudatot elsősorban nem a közvetlen gazdasági besorolás, hanem inkább a szociológiai értelemben vett hovatartozás termeli, alakítja. Nem meglepő, hogy a magas jövedelmű bér munkások (így a menedzserek) gondolkodásában nem a bér munkáslét tudata, hanem inkább a szociológiai hovatartozásé dominál.)

Következtetés: a bér munkás kategóriája (mint egyébként a tőkésé is) mászt jelent ökonomiai és mászt szociológiai dimenzióban: gazdasági tartalma és szociológiai tartalma elválík egymástól. A hagyományos gazdaságelmélet – első megközelítésben – a bérből élőknek csak értéktöbblet-termelő részét sorolja a bér munkásokhoz. Szociológiai szinten viszont az a bérből élő is bér munkás, aki nemzetgazdaságilag nem számít termelőnek. Mivel nem ugyanaz a bér munkás szó gazdasági és szociológiai jelentése, a félreértéseket elkerülendő, nem spórolható meg annak egyértelművé tétele, hogy éppen melyikről, pontosan miről is beszélünk!

Mindamellét a szociológiai differenciálás nem helyezi hatályon kívül a rendszerre jellemző általános gazdaságelméleti összefüggést. A magasabb jövedelem és társadalmi elismertség mellett is megmarad minden gazdasági bér munkásnak a munkavállalás kényszerűségétől és a munkáltatótól való függése – ezáltal e függés tudata. Valamiféle

bérmunkástudat. Bizonyos helyzetekben az igazgatót stb. is fenyegeti fizetéscsökkentés, munkaköri átsorolás, munkanélküliség.

#### 4. Kereskedőtőke, banktőke, reklámtőke

Tőkés gazdasági modellben termelőmunkának csak a többletértéket létrehozó munka számít. Minden más munka improduktív (nem-termelő). A tényleges helyzet azonban a rendszer működésében ennél összetettebb. Hiszen például az előállított értéktöbblet pénzbeni realizálása nélkül nincs profitjövedelem, nincs felhalmozás, nincs bővített újratermelés.

Elhagyható-e a nemzetgazdaságilag improduktív kereskedőtőke, amely ezt a realizálást (pénzbeni elcsatítást) végrehajtja? Bérmunkás-e, aki a kereskedőtőke alkalmazásában áll?

A hagyományos elméleti válasz: a tőkés gazdaságnak több olyan „szükséges mozzanata” (MEM 24, 121) is van, amelyek „járulékos költséget” (MEM 24, 122), mellékköltséget képeznek: „az újratermelési folyamat nem-termelő funkciókat is tartalmaz” (MEM 24, 122). A kereskedelem „a tőke különös funkciója” (MEM 25, 308). A profitszerzésnek nélkülözhetetlen eleme a kereskedőtőke, amely az árut a vevőhöz (ezáltal a többletértéket a tőkés vállalkozóhoz) közvetíti. Aki a kereskedőtőke alkalmazásában áll, az közvetlen, „szoros gazdasági értelemben” nem bérmunkás, de közvetetten igen. (Marxnál „kereskedelmi bérmunkás” [MEM 25 276-7].) Tehát „közvetetten gazdasági” bérmunkásnak minősül: ugyan nem termel értéktöbbletet, de annak profitná realizálása (leegyszerűsítve: áru eladása, azaz pénzzé tétele, ezáltal az áruban nyugvó többletérték pénzformára hozása) céljából alkalmazzák.

Megemlítenéd, hogy a „szállítóipar”, amely „akár embereket, akár árukat szállít” (MEM 26 I, 374) a termelés vagy az értékesítés helyére, „szoros” értelemben nem-termelő, de szintén kihagyhatatlan, szerves részét képezi a tőke értékesülésének.

Továbbmenve: már a XIX. században is bevett gyakorlat, hogy a tőkések nem csak a saját pénzüket forgatják be termelő vállalkozásba, hanem hitelként felvett kölcsöntőkét is. Ezért bruttó nyereségük – miként a földbérlet esetében – két részre oszlik: a kamat megfizetésére és a nettó profitra. Vállalkozói nyereségük egyik fele tehát „nem az övék, hanem a henyélő tőkéseké, vagyis a földjáradékosoké és a kamatra kölcsönző tőkéseké” (MEM 24, 441) – azok fogyasztási

alapjába kerül. (Ennyiben a hitelt nyújtó banktőke is a termelőtőke társfogyasztója.)

Mellőzhető-e a nemzetgazdaságilag improduktív banktőke, amely pénz kölcsönzésével serkenti az értéktöbblet-termelést? Bér munkás-e, aki a banktőke alkalmazásában áll?

A hagyományos elméleti magyarázat szerint a banktőke (különsképp a maga hitelrendszerével) a profitszerzésnek teoretikusan csupán járulékos, de a modern korban gyakorlatilag elengedhetetlen kelléke. Aki a banktőke alkalmazásában áll, az – a kereskedőtőke alkalmazottjához hasonlóan – közvetetten gazdasági bér munkásnak számít.

A tőke ismeretlen felvevőpiacra termeli az árut. Ezért a tőkés gazdaságnak elkerülhetetlen ismérve a túltermelés. Elméletileg elválaszthatatlan kísérőjelensége a túltermelési válság. Lényegében történelmi megjelenése óta törekszik az árutermelő tőkés a fogyasztók befolyásolására: „minden eszközt felkutat, hogy fogyasztásra sarkallja őket, új vonzerőt adjon árúinak, új szükségleteket tukmáljon rájuk” (MEM 46 I, 189). A vásárlót is termelni kell.

A modern tömegtermelés termékei számára csak áruk, szolgáltatások intenzív „tukmálásával” lehet biztosítani a felvevőpiacot. A profitorientált termelés fenntartása megköveteli a „fogyasztásra sarkallás” iparszerű kiépítését. A reklámtőke által végzett manipulatív termékpropaganda nélkül a piacra vitt áruk jelentős része eladhatatlan lenne.

### *5. Hol élünk? Bér munkás-e a politikus?*

A „miből élünk” (vagyis a bér-, profit- és járadékjövedelem érintése) után próbáljunk belegondolni abba, hogy hol élünk, vagyis hogy milyen állami-politikai keretek között megy végbe a kapitalizmusbeli gazdasági és társadalmi gyakorlat.

A hagyományos magyarázat szerint, nem csak a banktőke és a kereskedőtőke nélkülözhetetlen eleme a tőkés gazdaságnak. Az a megállapítás, hogy a kapitalizmus mozgását alapvetően a tőke növekedési, bővített újratermelési logikája vezérli, a kapitalizmust specifikáló összefüggésnek csak az egyik oldala. A folyamatos, hosszú távú felhalmozás elengedhetetlenné teszi a termelési és jövedelemszerzési rendszerként való működés stabilitását, biztonságát. Nevezetesen a működési feltételek intézményes megerősítését, megámogatását.

Ez az összefüggés úgy is kifejezhető, hogy az egyes magántőkéik értékesülésének folyamatossága az általában vett tőke jogi-politikai garanciáin alapul: a rendszer intézményesített struktúrájában kell lehorgonyozni a tőkés magántulajdon tartós védelmét.

A bér munkás nem egyszerűen az őt éppen alkalmazó tőketulajdonossal, hanem a nemzetgazdaság egész burzsoáziájával áll – alávetett – kapcsolatban. Ebből fakadón az egyes munkás és tőkés alkalmazója közötti gazdasági konfliktus általánosabb szinten is megjelenik: „a tőkés termelés történetében [...] vívott harc [...] az osztókés, azaz a tőkések osztálya és az összmunkás, vagyis a munkásosztály között” (MEM 23, 220) zajlik, hiszen az összmunkást végső soron az osztóke zsákmányolja ki (MEM 25, 189).

Az értéktöbblet-termelés folyamatosságának vonatkozásában döntő kérdés, hogy – a magántőkéhez mint pénzvagyonhoz hasonlóan – megszemélyesül-e, intézményesül-e az osztóke. A rövidre zárt válasz: „A modern államhatalom nem más, mint az egész burzsoá osztály közös ügyeit igazgató bizottság” (MEM 4, 444). (Mondhatni: a tőkésoztály magáértvalóságának intézménye.) Ezért a munkások nem pusztán az őket közvetlenül alkalmazó tőkéseknek, sőt nem is csak a burzsoá osztálynak, hanem „a burzsoá államnak a szolgálói” (MEM 4, 448). A hagyományos elméletben a politikai állam a tőkés termelés (értéktöbblet-termelés) kihagyhatatlan alkatrésze.

Miért és mennyiben mondhatjuk, hogy kihagyhatatlan alkatrész?

Egyrészt, mert a politikai állam a kiváltságot élvezők „magánbiztonságát” (MEM 4, 451) őrző, azon őrködő intézmény: államilag szentesített jogrend hiányában nincs garantálva a magántulajdon jogi és karhatalmi védelme. A magántulajdon biztonsága (szerződési szabadság, jog- és vagyonbiztonság) nélkül nem létezik kapitalista gazdálkodás. Másrészt az állam a gazdasági és társadalmi feszültségek megelőzésének, illetve kezelésének intézménye. Konfliktusforrást jelent a bér munkásság elégedetlenkedése, de az is, hogy az egyéni tőkék közvetlen céljai nem feltétlenül esnek egybe az osztóke érdekével. (Ugyanez a helyzet a rövid és hosszú távú érdekek közötti eltéréssel, feszültséggel.) A tőkestruktúra stabilitása egyaránt megköveteli a bér munkásság és a magántőkéik fegyelmzését: állami beavatkozást igényel mind a munkásság lázongásával, mind az egyes tőkés szélsőségesen mohó profitmaximalizáló törekvésével szemben.<sup>2</sup>

Mindebből kifolyólag a politikai állam – a kereskedőtőkéhez és a banktőkéhez (valamint a szállítóipari és a reklámpari tőkéhez)

hasonlóan – a bővített újratermelésnek (modern kifejezéssel) az infrastruktúráját képezi. Hiányában, illetve diszfunkcionális működése estén a termelés összeomlik.

A vázoltakból következőn, a munkaerő tulajdonosa nem csupán az őt közvetlenül alkalmazó tőketulajdonosnak (ezáltal közvetve a tőkésosztálynak) a bértulajdonosa lehet, hanem közvetlenül is állhat az ösztöke alkalmazásában. Ebben az értelmezésben az államhatalom gyakorlói az ösztöke megbízottai, funkcionáriusai. A kormányzati szereplők, politikusok olyan meghatalmazottak, akik – végső elemzésben – nemzetgazdasági feladatot látnak el. „Jól fizetett” közvetetten gazdasági bértulajdonosok, akik – mondhatni – egyúttal az ösztöke érdekeit képviselő politikai bértulajdonosok.

A rendszer működése és folyamatos stabilizálása érdekében az államot irányító kormányzat különböző nem-termelő bértulajdonosokat foglalkoztat. Ilyen állami alkalmazottként kerülnek említésre a hagyományos elméletben a rendőrök, a katonák, a jogászok (ügyvédek, bírók), különböző hivatalnokok stb. A rendszer infrastruktúrájában dolgozó (a „kiváltságot élvezők” jövedelemszerzésének stb. biztonságáért tevékenykedő) állami alkalmazottokról – miként a kereskedőtőke és a banktőke alkalmazottjáról – biztos állítható, hogy közvetetten gazdasági bértulajdonos: az értéktöbblet-termelés rendszerét segíti, annak szolgálatában áll. Olyan – végső soron gazdasági feladatot ellátó – bértulajdonos, akinek foglalkozása a nemzetgazdasági mellett politikai szerepet is betölt. Mindenki az ösztöke bértulajdonosának tekinthető, akit a rendszer működtetése, a jog- és közrend, illetve ezek stabilizálása érdekében alkalmaznak.

\*

Itt is fel lehet tenni a hagyományos elméletet a jelennel szembesítő kérdéseket.

– Igaz-e, hogy a modern kapitalizmus mint termelési és jövedelemszerzési rendszer működésének folyamatossága állami (politikai-jogi) szabályozást igényel?

– Vannak-e a modern tőkésállamnak olyan megnyilvánulásai, amelyek egyes tőkések érdekei ellen hatnak?

– Indokolt-e azt állítani, hogy a modern állam tevékenysége az ösztöke feladatait látja el? (És fordítva: Indokolt-e azt állítani, hogy az állami tevékenység nem látja el az ösztöke feladatait?) Vannak-e a modern tőkésállamnak olyan megnyilvánulásai, amelyek az ösztökének (az ösztöke rendszerének) az érdekei ellen hatnak?

Nem nehéz kikövetkeztetni, hogy mi történne a „bérmunkarendszerrel” (MEM 47, 113) – az értéktöbbség termelésével – a politikai államot irányító kormányzat improduktív munkája nélkül.

Gazdasági összeomlás, államcsőd stb. esetén gyári munkásnak, menedzsernek, kereskedelmi dolgozónak, bankhivatalnoknak, politikusnak, állami tisztviselőnek egyaránt meginnog a létfenntartási képessége. Ilyenkor – jövedelem nélkül maradván – az elméleti elemzés révén történt besorolásuk (bérmunkás voltuk) a felszínen is érzékelhetővé válik, közvetlenül megjelenik.

\*

Milyen lényeges változások történtek a tőkésállam tevékenységében az utolsó másfél évszázad során?

A politikai állam feladata a stabilitást veszélyeztető (mert túl mohó) magántőkésekkel és a lázongó bérmunkásokkal szemben egyaránt az egész rendszert (mint az osztóke rendszerét) védelmezni. Ennek egyik új eszközeként az osztókének előnyös osztálykompromisszumra törekszik: megvédi a tőkés vállalkozást a munkásaitól és – helyzetenként változó határokon belül – oltalmazza a munkást a tőkés vállalkozó bizonyos túlkapásaival szemben. Magát osztályfeletti hatalomként feltüntetve, társadalmi békét biztosító (az osztóke érdekeit védő) viszonylagos egyensúly megteremtésén munkálkodik. E feladat végrehajtásának fedezetéül a terebélyesedő állami bevételek szolgálnak. Az állami források többsége a termelői többségérték valamilyen származékos formája.

Az egyensúlyteremtő, rendszerkonzerváló politika fontos eszköze a nemzetgazdasági jövedelem egy részének állami átcsoportosítása, újraelosztása (redistribúció). Az állami bevételek növelésére kiépített adórendszer stb. lehetővé teszi, hogy állampolgári jogon a bérmunkások is részesüljenek bizonyos juttatásokban. Az állami szociálpolitika, társadalombiztosítási rendszer, munkanélküli segély stb. nyomán – többé-kevésbé az egész lakosság valamilyen szintű megélhetése megvalósul. Ez azt is jelenti, hogy az értéktöbbség termelő bérmunkás a saját meg nem fizetett munkája értékének egy részét – állami újraelosztás révén – visszakapja. Így módon a nemzetgazdasági többségértékből maga is részesedik. A bérmunkások végső soron azért részesednek állampolgári jogon ezekből a juttatásokból, mert termelőként, illetve aktív vagy passzív rendszerfenntartóként a nemzetgazdasági szintű osztóke kizsákmányoló rendszerének a „szolgáltatában állnak”.

A modern állam az ösztökének előnyös osztálykompromisszum intézményeként működik. Ezért a rendszerstabilizáló feladatot ellátó kormánynak számos olyan megnyilvánulása, intézkedése létezik, amely nem csak az ösztökének áll érdekében. A teoretikus szempontból döntő kérdés azonban a következő: Van-e a rendszerstabilizáló feladatot ellátó (abból élő) kormánynak olyan érdemi ténykedése, amely ne lenne magának az ösztökének az érdeke?

Az osztálykompromisszum állami eszközökkel való megteremtése és tartóssá tétele a nemzeti ösztöke számára jól megtérülő gazdasági befektetésnek bizonyul. Továbbá: azokban az országokban, ahol ez a folyamat végbemegy, az államnak a gazdasági stabilitást és társadalmi békét célzó beavatkozása jelentősen befolyásolja a bérmunkások gondolkodását és magatartását. Az állami redisztribúció haszonélvezőjeként a rendszerbe már nemcsak mint bérmunkás, hanem mint állampolgár is integrálódik. Belső meghasonlás alakulhat ki az osztálylét és állampolgári lét tudata között: a kényszerű értéktöbblet-termelés rendszere felszámolásának célkitűzésével szemben dominánssá válik az állampolgári juttatások növeléséért való fellépés preferálása.

Az osztálykompromisszumot megteremtő rendszer közvetítésével a gazdasági bérmunkásságban is kitermelődik egy közvetlen (azaz nem elméleti, nem hosszú távú) érdekeltség rétegek, csoportok, népek kizsákmányolásában.<sup>3</sup> Manapság inkább érzi magát érdekeltnek a kiváltságokat élvezők magánbiztonságának fennálló rendszerében, mint abban, hogy olyan társadalmi berendezkedés létrehozására törekedjen, amely mindenki hosszú távú megélhetési biztonságáért szerveződik. Mindazok pedig, akiknél az állampolgárként kapott többletérték nagyobb az általuk termelt többletértéknél, egyértelműen gazdasági haszonélvezői a fennálló rendszernek. (Ki lehetne térni arra, hogy miképpen érvényesülnek az osztályszempontok a tőkés rendszer globalizálódási folyamatában, de mivel ennek során nem változnak lényegileg a tőke és munka közötti viszony alapjai, részletesebb elemzésük most elhagyható. Ugyancsak nincs itt mód a környezeti problematika felerősödésének vizsgálatára.)

\*

Korábban megmutatkozott, hogy a gazdasági és a szociológiai értelemben vett bérmunkás nem ugyanazt jelenti. Szociológiai szinten a bérmunkásként való besorolás tartalma pluralizálódik. A tőkés termelésben vagy annak infrastruktúrájában alkalmazott ipari munkás, vállalati igazgató, politikus, állami vagy banktisztviselő stb. közvetlenül

vagy közvetetten gazdasági bér munkások – akiknek viszont nagyon eltérő lehet a rendszeren belüli érdekeltsége, jövedelme, értékrendje, életmódja. Egészen eltérő lehet a tudatuk is. Vagyis az elvont gazdasági „azonosság” a szociológiai dimenzióban erősen differenciálódik. Így nem meglepő, hogy jelentős részük nem ellensége a kapitalizmusnak, sőt, annak fennmaradásában érzi magát érdekeltnek. Nem csupán a „láncait veszítheti.” Mivel más veszíteni valója is van, kötődik a jelenben számára biztonságot nyújtó (ígérő) tőkés rendszerhez. Ez különösen érvényes az ún. centrumországoknak a hierarchikusan működő világ gazdaságból pótlólagos előnyöket élvező lakosságára.

Mindez azonban – az „osztálykompromisszum” ellenére – nem teszi érvénytelenné az elméleti alapállítást: a rendszer olyan meghatározó jelenségei, mint áru, pénz, piac, bank, hitel, reklám, média, államhatalom, politikai pártok, parlamentáris demokrácia, intézményi bürokratizmus, egyaránt a kapitalizmusról mint szerves rendszerről, saját bázisán nyugvó totalitásról tudósítanak.

## 6. „Biodíszlet”-e a kormány?

A XVIII. század óta gyakran hivatkozott tézis a politikai filozófiában, hogy egybeesik a kormányzati és az állampolgári érdek: a rendszer általános érdekének megvalósítása az országot vezető politikusoknak saját különös érdeke is. Addig tudják privilegizált pozíciójukat megőrizni, hatalmukat megtartani, míg biztosítják a rendszernek a működését. Ebből a kinyilvánított azonosságból – szigorúan véve – azt a következtetést lehet levonni, hogy a kormányzati tevékenység lényegében nem más, mint a rendszer működési logikájának egyszerű leképeződése, pusztán reflexe. Ez a megállapítás a modern kapitalizmusra alkalmazva: a kormány az állampolgárnak pusztán kiszolgáló, annak érdekeit gépiesen végrehajtó személyzete. Önálló mozgástérrel, független hatáskörrel nem rendelkező, merő – egy újabban elterjedt kifejezést leegyszerűsítve használva – „biodíszlet”. Annak a kategorikus első megközelítésnek a felbontása során azonban, miszerint az állam a tőke állama, az állami tevékenység a tőke tevékenysége, a kép árnyaltabbá válik. Történetileg és elméletileg egyaránt.

Fel kell tenni a kérdést: Nincsenek-e a modern tőkésállamot irányító kormányzatnak olyan megnyilvánulásai, intézkedései, melyek nem vezethetők le az állampolgár érdekeiből? A kormányzati politikus

rendszerstabilizáló feladatot végrehajtó politikai bér munkás. De kimerül-e abban a tevékenysége, hogy „megbízatást” teljesít?

Már az ún. bonapartizmus esetében megmutatkozott, hogy a politikai hatalom gyakorlója nem egyszerűen az osztóke kiszolgáló személyzete, hanem – egy történelmi helyzetet kihasználva – jelentős mértékben függetlenedni tud tőle. A speciális egyensúlyteremtő feladat lehetővé teszi, hogy másként viselkedjen, mintha az osztóke pusztá reflexe lenne. Ehhez hasonló helyzet állt elő az ún. első világban (vagyis a tőkeképzésbe a gyarmatosítást is bekapcsoló, valamint az ezek gazdasági periferiáját alkotó országokban) a huszadik század során. Itt a vezető politikus nem egyszerűen a tőke reklámarca (a rendszer „reklámmembere”), hanem az osztóke függetlenített bér munkásaként tevékenykedik. Persze lényegében csak addig töltheti be a hivatalát – vagyis addig van független mozgástere –, míg „jól viseli magát”: a kapott megbízatást teljesítve, gondoskodik a rendszer kiegyensúlyozott működéséről.

A kormányzat a tőkefunkciónak (az osztóke funkciójának) a hordozója: magától értetődően igyekszik a hatalmi struktúrát (ezáltal saját pozícióját) stabilizálni, konzerválni. Ugyanakkor – az állam jelentősen megnövekedett redisztributív hatalmánál fogva – nemzetgazdasági szinten olyan legnagyobb „pénzköltővé” vált, amelynek politikája a tőkés újratermelés belső és külső feltételei biztosításának, előmozdításának folyamatában a gazdasági, szociális, kulturális stb. viszonyok befolyásolására relatív autonómiával rendelkezik. Olyannyira, hogy a kormányzatnak mint viszonylagosan önálló apparátusnak a maga önkényes intézkedéseit is módjában áll általános társadalmi érdekek feltüntetni. Illetve, ha erről nem is tudja meggyőzni az állampolgárokat, megvan az ereje ahhoz, hogy partikuláris szempontjainak (önhasznú elképzeléseinek) a gyakorlatban érvényt szerezzen.<sup>4</sup> Így a kormánynak arra is lehetősége nyílik, hogy ne csak rendszerfenn tartó, rendszerstabilizáló feladatra, hanem ettől az állami funkciótól függetlenül, saját hatáskörben szintén létrehozzon intézményeket, hivatalokat – foglalkoztasson bér munkásokat.

\*

A klasszikus kapitalizmus működési modelljében a járadék, a profit és a munkabér a három tipikus jövedelemforrás, valamint szó esik olyan dolgozó, kisárutermelő tulajdonosok bevételeiről, akiknek célja az önfenntartás. A megélhetés további speciális változatának számít az ún. „szolgáló osztály”<sup>5</sup> jövedelemszerzése, amely kategóriába többnyire

olyanok tartoznak, akik tág értelemben bérmunkások – ugyanakkor látni kell, hogy ez más metszet, mint amit a nagy társadalmi osztályok elkülönítése használ.

A hagyományos elmélet olyanokat sorol a szolgáló osztályba, akiket nem értéktöbblet termelése vagy közvetlen realizálása érdekében foglalkoztatnak, hanem különböző jövedelmek elköltésének fázisában keletkezik igény a munkájukra. Alkalmazóik részére szolgálatokat, szolgáltatásokat végeznek. Tevékenységük – alaphelyzetben – a magánfogyasztás igényeit elégíti ki.

A szolgáló osztály tagjai tehát a nemzetgazdasági funkciót tekintve nem bérmunkások, személyként viszont azok. A csak tág értelemben vett bérmunkás kategóriába sorolás azt mutatja, hogy gazdaságilag nem-termelő tevékenységet végeznek. De mivel létfenntartásuk bérjövdelemből történik, individuális síkon (az egyéni jövedelem síkján) bérmunkásoknak számítanak. Alkalmi vagy tartós jövedelmük munkabér. (Ezért szociológiai dimenzióban is bérmunkások.)

Jóllehet egyes szolgáltatásaikat bérmunkások és kistermelők is igénybe veszik, döntően tőkések, illetve más járadékosok magánszolgáltatásban állnak. Végso soron társadalmi többletterméket fogyasztanak: a tőke „társfogyasztói” (MEM 26 I, 139). A klasszikus elmélet a nemzetgazdaság számára nem-termelőnek, hanem általa – eltérő színvonalon – eltartottnak tekinti őket.

Egyaránt a szolgáló osztályba tartoznak a házicselédek, különböző művészek és szórakoztatók („színészek, zenészek, táncosok, bohócok, szajhák”), de „a burzsoázia... fizetett bérmunkásává változtatta az orvost, a jogászt, a papot, a költőt, a tudomány emberét” is. (MEM 4, 444).

Némiképp más a helyzet a szolgáló osztály azon tagjai esetében, akiket nem magánszemély, hanem az állam alkalmaz. Az állami alkalmazottak (katonák, rendőrök, papok, politikusok, hivatalnokok) rendszerfenntartó, integráló – és ennyiben közvetetten gazdasági – feladatot látnak el. Ezért nem csak individuális jövedelmük szempontjából, hanem gazdaságilag tekintve is bérmunkások.

Bizonyos szolgálatok „a magánérdekek és a nemzeti érdekek összeütközése... révén válnak szükségessé, vagy teszik önmagukat szükségessé” (MEM 26 I, 139–40). Némely foglalkozás „az egyénre ennek akarata ellenére ráerőszakolja magát” (MEM 26 I, 137). A magánszemélynek és az államnak a szolgálatába szegődő egyén között abban van különbség, hogy munkáját az előbbi esetben a fogyasztó megbízásából, megrendelésére végzi, míg a másodikban a fogyasztóra

többször „ennek akarata ellenére”, intézményesen ráerőszakolják. Az állampolgár kénytelen fogyasztani politikusok, rendőrök, államhivatalnokok stb. bürokratikus szolgáltatásait.

A modern kapitalizmus egyik jellegzetessége, hogy az állami gyakorlatban keveredik, egybeolvad a szolgáló osztály tagjának a rendszer szempontjából funkcionális (azaz rendszerfenntartó szerepet játszó) és a csupán kormányzati autonómiából fakadó foglalkoztatása. Egyének állami alkalmazásában összemosódik a közvetetten gazdasági feladatot ellátó bér munkás (pl. rendőr, bíró) és a kormányzati-politikai hatalom – nemzetgazdasági szinten élőködőnek minősülő – „házcseledeje.

\*

Mivel jelen írás döntően a bér munkás szó különböző jelentéseivel kívánt foglalkozni, használatának eltérő változatait tárta fel, talán nem fölösleges megismételni a következtetést és összefoglalni a négy megkülönböztetett jelentést.

1. Szociológiai értelemben mindenki bér munkás, aki bérjövödelemből biztosítja a létfenntartását. A szociológiai értelemben vett bér munkásság erősen differenciált.

2. Szoros gazdasági értelemben bér munkás az, akit nemzetgazdasági funkcióra, értéktöbbletet termelő munka megszemélyesüléseként alkalmaznak.

3. Közvetetten gazdasági bér munkás az, akinek munkaerejét valamilyen, a nemzetgazdaság bővített újratermeléséhez járulékosan szükséges feladat végzésére vásárolják meg.

4. Potenciálisan gazdasági vagy szociológiai értelemben vett bér munkás szerte a világban mindenki, aki – bármikor rendelkezésére álló saját (egyéni vagy közösségi) termelési eszközök hiányában (lévén nem önálló egzisztencia) – nem tud a létfenntartásáról biztonságosan gondoskodni, és „tartalékhadsereget” képez az 1., 2. és 3. típus számára.

### Jegyzetek

<sup>1</sup> Karl Marx: *A közvetlen termelési folyamat eredményei*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988, 110.

<sup>2</sup> „A modern állam – hangsúlyozza Engels – [...] nem más, mint az a szervezet, melyet a polgári társadalom alkot magának azért, hogy a tőkés termelési mód általános külső feltételeit mind a munkások, mind az egyes tőkések túlkapásai

ellenében fenntartsa. A modern állam, bármi is a formája, lényegileg tőkés gépezet, a tőkések állama, az eszmei ösztőkés.” (MEM 20, 274)

- <sup>3</sup> Nemcsak tőkés érdek, hanem a kizsákmányoló nemzet munkásságának is közvetlen, rövid távú „nemzeti osztályérdeke” a kizsákmányolt nemzetek bérmunkásságának kizsákmányolása (Vö. Kizsákmányoló proletár?, *Eszmélet* 104. sz. (2014. tél), 200–211. A nemzetgazdasági javak egy részének állami újraelosztása mellett ez az „érdekegybeesés” tovább erősítheti a bérmunkásságban az állampolgári hovatartozás érzését, tudatát.
- <sup>4</sup> Bővebben: Szolgáló állam és „szabadon lebegő” kormányzat. *Eszmélet* 4. sz. (1990).
- <sup>5</sup> Pl. MEM 23, 417, MEM 24, 441, MEM 46 I, 290.